

râbî tarafından icat edildiğine dair ifadelere rastlanmaktaysa da bu sazların Fârâbî'den önce de kullanıldığı bilindiğine göre onun belki bu sazların düzeninde bazı hamleler yapmış olabileceğini kabul etmek gerekir.

Fârâbî'nin müsikiye dair eserleri şunlardır: 1. *el-Mûsîka'l-kebîr**. Asıl adı *Kitâbü Şinâ'ati 'ilmi'l-mûsîka* olan bu eser İbn Ebû Usaybia'nın ifadesiyle *el-Mûsîka'l-kebîr* adıyla şöhret bulmuştur (daha önce Kindî'nin eseri de bu adla anılmaktaydı). İki bölümden meydana gelen *el-Mûsîka'l-kebîr*'in "el-Medhal ilâ sînâati'l-mûsîka" başlıklı ilk bölümünün bazı kütüphanelerde müstakil bir nüsha halinde yer alması, başta Henry George Farmer olmak üzere birçok araştırmacının Fârâbî'nin bu adla ayrı bir eseri daha bulunduğunu ileri sürmesine sebep olmuştur. Özellikle Türkiye'de Fârâbî ile ilgili yayınlarda bu hataya sık sık rastlanmaktadır. Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan (Shiloah, s. 106-107) eser Gattâs Abdülmelik Haşbe tarafından neşredilmiştir (Kahire 1967). 2. *Kitâbü İhşâ'î'l-îkâ'ât*. Müsiki usullerine dair olan bu eserin tek nüshası 1958 yılında Ahmet Ateş tarafından Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde tesbit edilmiştir (nr. 1705, vr. 59^b-92^b). Eserde

îkân terkipleri, temel usullerin taksimatı ve tasnifi gibi konuları inceleyerek îkân amelî yönünü ele alan Fârâbî, ayrıca İshak el-Mevsilî'nin *Te'rifü'n-nağam* adlı eserindeki bazı görüşleriyle, Arap usullerini bırakıp Yunanlılar'ın usulleriyle meşgul olmasından dolayı Kindî'yi de tenkit etmiştir. 3. *Kitâbü fi'l-îkâ'ât*. Fârâbî'nin usullere dair ikinci eseri olup burada îkân prensipleri üzerinde durulmuştur. Eserin tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 1878, vr. 160^b-167^a).

Fârâbî müsikiye ilgili bu eserlerinin dışında *İhşâ'ül-'ulûm* adlı risâlesinde de müsiiki konusuna yer vermiştir. Eserde melodilerin çeşitleri, nasıl terkip edildikleri, daha tesirli olmaları için ne gibi özelliklere sahip bulunmaları gerektiğini bilmeye yarayan bir ilim şeklinde tarif edilen müsiiki müşâhede ve uygulama yolu ile öğrenilen, yani matematiğin kapsamında bulunan bir ilim olarak incelenmiştir.

Fârâbî'nin Avrupa'nın muhtelif kütüphanelerinde bulunan müsikiye dair çeşitli yazıları, Henry George Farmer tarafından kısaltılmış İngilizce tercümeleriyle birlikte *al-Fârâbî's Arabic-Latin Writings on Music* adıyla neşredilmiştir (Glasgow 1934).

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *Kitâbü İhşâ'î'l-îkâ'ât*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1705, vr. 59^b-92^b; a.mlf., *Kitâbü fi'l-îkâ'ât*, TSMK, III. Ahmed, nr. 1878, vr. 160^b-167^a; a.mlf., *el-Mûsîka'l-kebîr* (nşr. Gattâs Abdülmelik Haşbe), Kahire 1967, I-II; a.mlf., *İh-sâu'l-ulûm* (trc. Ahmet Ateş), İstanbul 1989, s. 104-106; Beyhakî, *Tetimme*, s. 16-20; İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü'l-enbâ*, Beyrut, ts., s. 608; İbn Hallikân, *Vefejât*, V, 153-157; H. G. Farmer, *A History of Arabian Music to the XIIIth Century*, London 1929, s. 175-177; a.mlf., *The Sources of Arabian Music* (nşr. Hüseyin Nas-sâr), Kahire 1957, s. 159-167; a.mlf., "The Influence of Al-Farabi's Ihsa al-Ulum on the Writers on Music in Western Europa", *JRAS*, sy. 3 (1932), s. 561-592; A. Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writing's* (c. 900-1900), München 1979, s. 101-108; Saïd Zâyed, *Envâ-bîgu'l-fikri'l-'Arabî*, Kahire 1980, s. 67; Münâ Sancakdâr Şarânî, *Târîhu'l-mûsîka'l-'Ara-biyye ve âlâtiha*, Beyrut 1987, s. 188-195; G. D. Sawa, *Music Performance Practice in the Early ‘Abbâsîd Era 132-320 AH/750-932 AD*, Toronto 1989, s. 1-107; Eckhard Neubauer, "Die Theorie vom Iqâ'", *Oriens*, XXXIV, Leiden 1994, s. 103-173; Abdülhak Adnan, "Fârâbî", *İA*, IV, 455-456.

ALÂEDDİN JEBRİNİ

FÂRÂBÎ, İshak b. İbrâhim

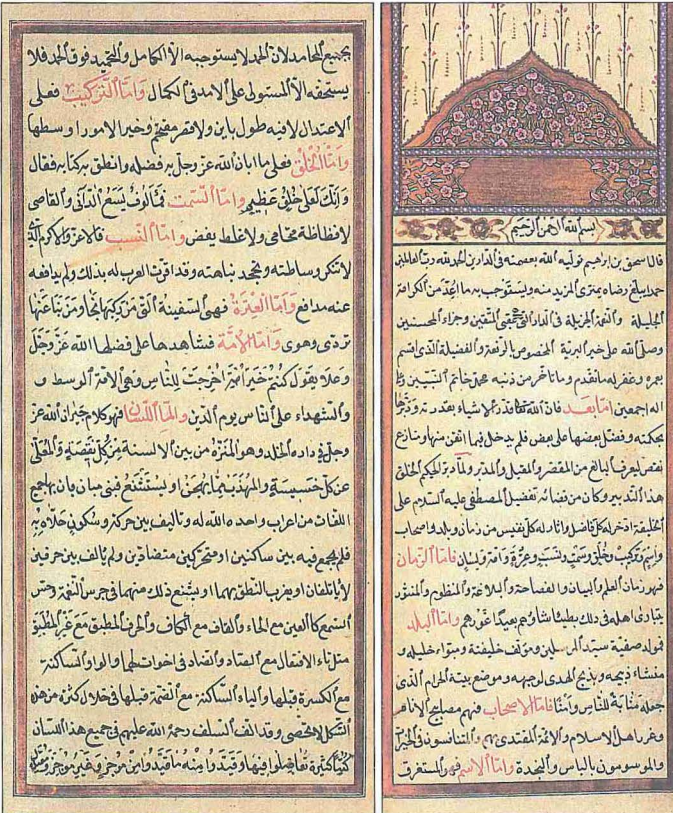
(İسحاق بن إبراهيم الفارابي)

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961 [?])

Arap dili âlimi, lugatçı.

282'de (895) doğan dil âlimi ve edip Ebû Mansûr el-Ezherî'nin akranı olmasına bakarak III. (IX.) yüzyılın sonlarında veya IV. (X.) yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir. Türkistan'daki Fârâb şehrine nisbetle anılır. Kâtib Çelebi, nisbesini yanlışlıkla Fârâbî şeklinde kaydetmiştir (*Keşfü'z-zunân*, I, 774). Meşhur lugatçı İsmâil el-Cevherî'nin dayısı ve hocası olan Fârâbî'yi büyük Türk filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî ile karıştıranlar olmuştur. Yemen'e gittiğine ve *Dîvânü'l-edeb* adlı eserini orada yazdığına dair bilgiler doğru değildir. *Dîvânü'l-edeb*'in bir nüshasını Ebû'l-Alâ el-Maarrî'den ikmal eden Yemenli bir şahsın Fârâbî ile karıştırılması sebebiyle onun Yemen'e gittiği zannedilmiştir. Muhtemelen ilk öğrenimini Fârâb'da yapan Fârâbî'nin daha sonraki tahsili ve hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak Süyûtî 350'de (961) öldüğünü zikretmektedir.

Eserleri. 1. *Dîvânü'l-edeb*. Arapça lugatların en önemlilerinden biridir. Bu eserde fiillerin türüne ve isimlerin kâliplerine göre bab ve fasıl sistemiyle bi-

İshak b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4678)

linen alfabetik sıra esas alınmıştır. Lu-gatçılıkta *Dîvânü'l-edebe*'e kadar takip edilen, Halîl b. Ahmed'in harflerin mah-reçlerine göre tertibi içinde uyguladığı "kalb" sistemi bazı küçük değişikliklerle birlikte devam etmiştir. *Dîvânü'l-edebe*'den önce de kelimeleri kök harflerine (ebniye) göre sıralayan sözlükler bulun-makla birlikte bunlar kelimelerin tamamını ihtiva etmedikleri gibi pratikte alfabetik sisteme de tâbi değillerdi (Hüse-yin Nassâr, I, 58). Fârâbî *Dîvânü'l-edebe*'i kelimelerin kök harflerinin türüne gö-re sâlim, muzaaf, misal, ecvef, nâkıs ve mehmûz olmak üzere altı kısma ayırmış, daha sonra da bunları isimler ve fiiller şeklinde alt bölümlerde ele almıştır. Her bölümde önce isimler fa'l, fa'le, fa'li, fu'l, fu'le, fu'li, fi'l, fi'le, fi'li vb. olmak üzere sırayla üçlü, dördü, beşli ve altılı 144 kalıp içinde, ardından fiiller sülâsî mü-cerred, bunların mezîdleri, rubâi mücer-red ve mezîdleri olarak yirmi yedi kalıp halinde ele alınıp kök harflerinden önce son harflerin, sonra da ilk harflerin dik-kate alındığı bir alfabetik sistem için-de sıralanmıştır. Sarfi iyi bilen bir kim-senin bile aradığını güçlükle bulabilece-ği bu sistem pratik değildir. Özellikle ha-rekeli olmayan metinlerde kelimelerin bulunabilmesi daha da güçleşmektedir. Fârâbî bu eserini, Arap dilinin müfredat-ının şâz ve nâdirlerini dikkate almadan sadece pratik değeri olanlarını ele ala-rak sarf ilmi çerçevesinde tasnif etmiş-tir. Eser hem sarf yönünden büyük bir değer taşımakta, hem de modern alfa-betik sisteme geçişte önemli bir safha teşkil etmektedir. Müellifin yeğeni İsmâil el-Cevherî, maddelerin eserin çeşitli yer-lerine dağıtılmış parçalarını birleştirmek suretiyle meydana getirdiği *eş-Şiḥâh* adlı lugatta Arap alfabetik sistemine daha düzgün bir görünüm kazandırmış-tır. Birçoğu İstanbul'da olmak üzere çe-şitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan *Dîvânü'l-edebe* Ahmed Muhtâr Ömer tarafından tahkik edilerek bir in-deksle birlikte neşredilmiştir (I-IV, Kahi-re 1394-1399/1974-1979). 2. *el-Elfâz ve'l-ḥurûf*. Günümüze ulaşmayan bu eserde Fârâbî, kendilerinden dil konusunda ör-nek (şâhid) getirilebilen ve getirilemeyen Arap kabilelerinin bir listesini vermektedir. Süyûtî, sahasında ilk kitap sayılan bu eserden naklen söz konusu kabilele-rin bir listesini kaydetmektedir (*el-Müz-hir*, I, 211). Ancak gerek *el-Müzahir*'de gerekse Ebû Hayyân'ın *İrtisâfî'd-ḍarab fî lisâni'l-ʿArab* adlı eserinde *el-Elfâz*

ve'l-ḥurûf'un müellifi Ebû Nasr el-Fâ-râbî olarak geçmektedir. Bundan dolayı Safedî (*el-Vâfi*, I, 109) ve İbn Ebû Usaybia (*ʿUyânü'l-enbâ*, II, 139) bu eseri filozof Fârâbî'ye nisbet etmişlerdir. Kaynaklar-da Fârâbî'nin *Şerḥu Edebi'l-kâtib* ve *Be-yânü'l-i-râb* adlı iki eserinden daha söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *Dîvânü'l-edebe* (nşr. Ahmed Muhtâr Ömer), Kahire 1394/1974, nâşirin mukaddime-si, I, 1-56; Yâkût, *Muʿcemü'l-üdebe*, VI, 61-65; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 52-53; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyânü'l-enbâ*, II, 139; Safedî, *el-Vâfi*, I, 109; VIII, 395-396; Süyûtî, *Buḡye-tü'l-vuʿât*, I, 437-438; a.mlf., *el-Müzhir*, I, 211; *Keşfü'z-zunûn*, I, 774-775; Siddik Hasan Han, *el-Bulḡa fî uşûli'l-luḡa* (nşr. Nezîr Muham-med Mektebi), Beyrut 1408/1988, s. 381-383; Brockelmann, *GAL*, I, 133; *Suppl.*, I, 195-196; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, VII, 242-243; a.e. (Fethullah), I, 193; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *eş-Şiḥâh ve'l-medârisü'l-muʿcemâti'l-ʿArabîyye*, Kahire 1375/1956, s. 106-108; Hüseyin Nassâr, *el-Muʿce-mü'l-ʿArabî*, Kahire 1968, I, 58, 197-202; Ömer Ferruh, *Târîḫü'l-edebe*, II, 452; İbrâhîm es-Sâ-merrâi, *Maʿa'l-Maşâdir fî'l-luḡa ve'l-edebe*, Am-man 1402/1982, II, 69-105; a.mlf., "Dîvânü'l-edebe", *el-Mevrid*, IX/1, Bağdad 1980, s. 413-416; C. Avvâd, *Aḳdemü'l-maḥtûḫâtü'l-ʿArabîyye fî mektebâti'l-ʿâlem*, Bağdad 1982, s. 128-129; Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Muʿcemü'l-meʿâcim*, Beyrut 1407/1987, s. 252-253; Ahmed Muhtâr Ömer, "el-Fârâbî el-Luḡavî", *el-Lisânü'l-ʿArabî*, XIV/1, Rabat 1976, s. 313-337; XVI/1 (1978), s. 37-51; XVII/1 (1979), s. 92-119.

NASUHI ÜNAL KARAARSLAN

FARAK

(الفرق)

Eski bir hacim ölçüsü.

Sözlükte "iki şeyin arasını ayırmak" an-lamına gelen fark kökünden Arapça bir isim olan fark İslâm'dan önce ve İslâmî dönemde Hicaz, Yemen ve Mezopotam-ya'da su, bal, süt ve hububat gibi mad-delerin hacmini ölçmede kullanılan bir ölçü birimidir. Aynı kökten türeyen ve fark şeklinde telaffuz edilen bir başka isim daha vardır ki bazı dilciler bu ikisi-nin aynı kelimenin değişik okunuşları, bazıları ise iki ayrı ölçü biriminin isimle-ri olduğunu söylemektedirler. Muham-med b. Ahmed el-Ezherî gibi bazı âlim-ler de aynı kelimenin hadisçilerce fark, dilcilerce fark şeklinde telaffuz edildi-ğini belirtmektedirler.

Hz. Peygamber zamanında da kulla-nılan bu ölçü birimi guşl için yeterli su ve kefarete verilecek hububat mik-tarını belirten muhtelif hadislerde geç-mektedir (bk. Wensinck, *el-Muʿcem*, "fırk"

md.). Ayrıca o döneme ait farakın diğer ölçü birimleri cinsinden değerlerini açık-layan sahâbe sözleri de vardır.

Bütün diğer ölçüler gibi farak da böl-ge, toplum, devir ve ölçülecek şeyin cin-sindeki farklılıklara göre değişik değer-ler gösterdiğinden kaynaklarda farak için 2, 3 ve 4 sâ; 4 rubu; 5 ve 6 kıst; 5, 12 ve 16 müd; 4, 16, 24, 36, 60, 80 ve 120 rıtlı gibi çeşitli karşılıklar verilmektedir. Ancak Hz. Peygamber dönemi Medine'-sinde kullanılan faraka "şer'i farak" ve-ya "Medine farakı" denmekte olup bazı hadislerde verilen bilgilere (Müslim, "İḥa-yız", 41, "Ḥac", 83; Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 96; Tirmizî, "Ḥac", 107) ve çoğunluğun gö-rüşüne göre 3 şer'i sâ değerindedir. Yi-ne çoğunluğun görüşüne göre 1 şer'i sâ = 3 şer'i müd = 5 1/3 şer'i rıtlıdır ki buradan 1 şer'i farak = (3 × 4 =) 12 şer'i müd = (3 × 5 1/3 =) 16 şer'i rıtlı = (su için) ~ 8,26 litre = (hububat için) ~ 6,5 kg. sonucu çıkar. Bu sonuç Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Yûsuf'un da aralarında bulunduğu âlimlerin gö-rüşlerine de uymaktadır. Ebû Hanîfe şer'i müddün 2 Bağdat rıtlına eşit olduğunu kabul etmektedir ki buna göre 1 şer'i farak = (2 × 12 =) 24 Bağdat rıtlı de-mektir. Yine Ebû Hanîfe'ye göre şer'i sâ 8 rıtlı eşdeğerdir, buradan da 1 şer'i fa-rak = (3 × 8 =) 24 rıtlı sonucu çıkar. An-çak Bağdat rıtlı ilk dönemin Mekke rıt-lının hemen hemen yarısına tekabül et-tiğinden Hanefiler'in çoğunluğuna göre de şer'i farakın hacim veya ağırlık ola-rak karşılığı cumhurun görüşünden faz-la farklılık göstermez (bk. RİTL). Bir baş-ka hacim ölçüsü olan kıst cinsinden ifa-de edildiğinde şer'i farakın 5 ve 6 şer'i kista eşit olduğuna dair birbiriyle çelişir gibi görünen iki farklı rivayet vardır. Bir kıstın yarım sâa (6 kıst = 3 sâ) eşdeğer olduğunu belirten rivayetler ikinci şıkkı doğrulamaktadır. Ancak Ali Paşa Mübâ-rek, 5 Emevî kıstının 6 mütat kista ve bu ikisinin de 12 müdde eşit olduğunu söylemektedir ki buna göre her iki ri-vayet de doğrudur. IV. (X.) yüzyıl müel-liflerinden Muhammed b. Ahmed el-Hâ-rizmî'ye göre 1 Bağdat farakı 36 rıtlıdır (= ~ 12,5 litre); 1 büyük Irak kıstının 6 rıtlı eşit olması (1 farak = 6 × 6 = 36 rıtlı) bu bilgiyi doğrulamaktadır. Farakın 60, 80 ve 120 rıtlı eşit olduğuna dair bilgi-ler farakın bir başka Arap ölçü birimi olan arak ile (= 15-20 sâ) karşıtılmasının-dan kaynaklanmış olmalıdır. Zira harf-lerde noktalama işaretlerinin bulunma-dığı dönemde harf-i ta'rif ile yazılmala-